

הרצאה על נאמנות לאמת ועל דבקות בחיים – בין סוקרטס לגיליי

צבי טאובר

אבקש להציג להלן את הבעיה המוסרית – ובכך גם את הבעיה הפדגוגית – באשר לדילמה בין הנאמנות לאמת לבין הדבקות בחיים, לפי הדמויות של סוקרטס ושל גלילאו גליליי. לא אתייחס בדבריי במיוחד אל הדמויות ההיסטוריות עצמן, אלא בעיקר אל ההיצגים שלהן – של סוקרטס בדיאלוגים "אפולוגיה", "קריטון" ו"פידון" מאת אפלטון (מהמחצית הראשונה של המאה הרביעית לפסה"נ), ושל גליליי במחזה חיי גליליי מאת ברטולט ברכט (1938).

היצג הדמויות פשוט לכאורה ומוכר:

סוקרטס (469-339 לפסה"נ) הועמד למשפט בעוון כפירה באלים והשחתת הנוער. נראה שהייתה לו הזדמנות לחזור בו מעמדותיו הביקורתיות כלפי החברה האתונאית וממשלה; וככלות הכול לאחר שהורשע בדין ונידון למוות הייתה לו הזדמנות להימלט מבית הכלא, להפליג בספינה אל מקום מקלט ובכך להציל את חייו. אבל סוקרטס בחר להישאר נאמן לאמת שלו, לעקרונותיו, גם במחיר חייו. כידוע, הוא הוצא להורג – שתה בעצמו את כוס הרעל – בשנת 399 לפסה"נ.

גלילאו גליליי (1564-1642) אחז בתפיסת העולם הקופרניקאית, דהיינו בתפיסת הקוסמוס כהליצנטרי, שלפיה הפלנטות ובהן הארץ סובבות את השמש. בניגוד לתפיסה של הפילוסוף אריסטו, איש המאה הרביעית לפסה"נ, ושל האסטרונום תלמי (פטולמאיוס קלאודיוס), איש המאה השנייה לספירה, שהייתה מקובלת על הכנסייה ולפיכך מקודשת, האומרת כי הארץ היא המרכז ואילו הפלנטות והשמש סובבות אותה. גליליי אחז באמת הקוסמולוגית החדשה עוד בשלבים מוקדמים של מחקריו והעלה אותה שוב גם בספרו דיאלוג על שתי מערכות מרכזיות של

העולם (1632). בעקבות זאת הוזמן לחקירת האינקוויזיציה ברומא והואשם בכך שהפר צו משנת 1616, האוסר עליו ללמד ולהפיץ בכל דרך שהיא את תפיסת העולם ההליוצנטרית.

גם אם יש מי שאינם רואים חשיבות מיוחדת באחיזת המדען באמת הקוסמולוגית כשלעצמה עד כדי סיכון חייו, כיוון שלכאורה אין נפקא מינה מבחינה מוסרית ומבחינת אורחות החיים עלי אדמות אם השמש סובבת את הארץ או דווקא הארץ את השמש, יש מי שרואים חשיבות עילאית מבחינה מוסרית ומבחינות חברתיות ואנושיות בכלל להתייצבות המדען נגד כפיית המחשבות ואיסור ההתבטאות החופשית מטעם הכנסייה או מטעם כל סמכות שלטונית אחרת.

במשפט שהתנהל נגדו בשנת 1633 נכנע גיליי לעמדת הכנסייה והודה באופן ברור בכך שתפיסת העולם הגיאוצנטרית, כדעת הכנסייה הקדושה, היא-היא הנכונה. דהיינו, הוא התכחש בפומבי לאמת המדעית שהאמין בה והכריז על כך שעמדתו הקופרניקאית הייתה טעות ושקר. בזאת הציל גיליי את חייו. הוא נידון למאסר בית וחי את שארית ימיו, כתשע שנים נוספות, בכפר ליד פירנצה, שבו המשיך לעסוק במחקר ובכתיבה. ספרו האחרון הרצאות והוכחות מתמטיות באשר לשני מדעים חדשים פורסם בהולנד בשנת 1638.

הנה שתי דמויות של ענקי רוח, שניהם כבני 70 בעת שנתבעו בהליך משפטי על האמת שאחזו בה: סוקרטס העדיף להישאר נאמן לאמת במחיר החיים, ואילו גיליי העדיף לדבוק בחיים במחיר הנאמנות לאמת. העמדות של גיליי בפילוסופיה של המדע מהוות בסיס מוצק בתחום הגות והוראה זה, והוא נחשב, כמוכן, אחד ממייסדי המדע המודרני ולמעשה החשוב ביותר בהם, ואילו דמותו כאדם אינה נידונה בדרך כלל בשיעורי הפילוסופיה של המוסר. לעומת זאת אורח החיים ונסיבות המוות של סוקרטס נידונים בשיעורי הפילוסופיה; ה"אפולוגיה" היא טקסט חובה לכל תלמידי הפילוסופיה.

אני מלמד באוניברסיטה ובמוסדות אקדמיים אחרים כבר שנים רבות, וכמוכן מעלה לדיון בהזדמנויות ענייניות שונות את הדמות של סוקרטס. נוכחתי פעמים אחדות שדמות זו עלולה להתייצב כאידאל להזדהות בעיני תלמידינו הצעירים: הנה האיש אשר נאבק באופן הירואי על עקרונותיו והיה מוכן לשלם עליהם בחייו. סוקרטס לא הסכים להגר מארצו-מולדתו או להימלט ממנה, גם מכיוון שלדידו החירות האינטלקטואלית הייתה ערך עליון; והרי אם במולדתו לא היה רשאי לעסוק בחופשיות בחיפוש פילוסופי אחר האמת, על אחת כמה וכמה לא יוכל לעשות זאת בארצות נכר (אפלטון, 1979, א, 233-234). לחדול מן העיסוק הפילוסופי הוא סירב בתוקף, באומרו: "חיים שאין בהם חקירה לא כדאי לו לאדם לחיותם" (שם, 233).

עמדה זו, אשר הושמעה על ידי סוקרטס (האפלטוני) במשפט שהתנהל נגדו, מקבלת פירוט והסבר גם בשני דיאלוגים אחרים העוסקים במותו. ב"קריטון" מסביר סוקרטס לחבריו המבקרים אותו בבית הסוהר לפני הוצאתו להורג בשתיית רעל ש"לא את החיים יש להעריך מעל לכל, אלא את החיים הטובים" (במובן של חיים נכונים וראויים) (אפלטון, 1979, ב, 246). בדיאלוג "פידון" מסנגר סוקרטס על המוות בבחינת היותו ההוויה היאה ל"פילוסופים האמיתיים", בהנחה – לא בידיעה ודאית כמובן – שיש אכן חיי רוח לאחר מות הגוף. לדבריו (אפלטון, 1979, ג, 19-20):

הגוף מפריע לנשמה, וכל עוד הוא שותף לה, לא יניח לקנות אמת ותבונה [...] . ולמעלה מכל ספק הוא, שאם עתידים אנחנו בזמן מן הזמנים לדעת דבר-מה ידיעה טהורה, חייבים אנו לפרוש מן הגוף ולהביט בעצם נשמתנו אל עצם העניינים. ואז, כנראה, יהיה לנו דבר זה שאליו אנו משתוקקים, ולפי טענתנו אנו מאהביו: התבונה; לא בחיינו נזכה לה – כך רומז הגיון הדברים – אלא לאחר מותנו.

וכאן – בהיותנו מורים ומחנכים לאנשים צעירים והורים לילדים – חייבים אנו להעלות את השאלה במלוא חומריתה: האומנם יש דבר חשוב יותר מעצם החיים!? האם אין החיים עצמם ערך עליון, שהרי אין אפשרות לחשוב על אי אלו "חיים טובים" בלי שיתבססו קודם, בראש ובראשונה, על עצם קיום החיים!? האם יהיה אחראי מבחינתנו ללמד את טענות הפילוסוף שאינו חפץ חיים בכל מחיר ובכל תנאי – והוא אף מדבר בשבחי המוות!? שמא באמת סוקרטס, מבחינה זו, לדידנו (אף שכמובן לא לפי הכוונה הספציפית של קטגוריו), אינו אלא "עושה עוול, באשר הוא מקלקל את הצעירים" – כדברי האשמה שהוטחה נגדו במשפט – דהיינו מלמד את הרעיון הנואל והנפשע שלפיו יש דבר חשוב יותר מעצם החיים!? אמנם אינני מעלה על דעתי שבנסיבות החיים כאן ועכשיו יאבד אחד התלמידים שלנו את עצמו לדעת באומרו ש"חיים ללא חקירה, לא כדאי לחיותם". אבל בהחלט אני יכול לדמות לעצמי את אימוץ הדפוס הכללי של הטענה הזאת, אשר לפיה יש דבר מה שחשוב יותר מעצם החיים. ואנחנו אכן נוכחים בכך שבני נוער מאבדים את עצמם לדעת בשל אהבה נכזבת, בשל כישלון בתחרות ההישגית בלימודים או במערך הכלכלי, בשל הבושה הנגרמת מגינוי פומבי בכלי האינטרנט השונים והמשונים, בשל כישלון או ביזוי במסגרת הצבא וכיוצא

באלה. לפני שנים מספר שמעתי בתכנית רדיו אב אומלל שביכה את מות בנו והזכיר בהקשר זה בכאב רב שהבן ראה בסוקרטס דמות אידאלית, והודהות זו כנראה דחפה אותו אל מותו.¹

וכל מה שהזכרתי כאן הוא כאין וכאפס לעומת תופעות ההתאבדות של בני נוער פלסטינים המבקשים לנקום בדקירות סכין ביהודים, בין שהם חיילים או סתם אזרחים, בכלל זה ילדים ובני נוער כמותם, שלא לדבר על מתאבדים שיעים למיניהם או מתאבדים סונים כלוחמי אל קאעידה, או לאחרונה אנשי דאע"ש, המבקשים לאבד כל מי שאינו מאמין דתי כמותם בכלל, אף במחיר חיי עצמם. ואכן, ההשלכות העלולות להיגזר מעמדת סוקרטס, אשר גם אם אינה קוראת לאיבוד עצמי לדעת, בהחלט אינה מקדשת את עצם החיים, מרחיקות לכת הרבה מעבר לבעיית אי-חיסת החיים העצמיים ובכלל זה בעיית ההתאבדות. ברגע שהחיים עצמם, בכלל זה החיים העצמיים, אינם נתפסים כחשובים באופן אולטימטיבי ואינם מקודשים בבחינת היותם תכלית לעצמה, נראה שמתמוטט אחד מיסודות הציוויליזציה האנושית. תנאי הכרחי לקיום החברה האנושית, למימוש מהות האדם בבחינת היותו ברייה חברתית-מדברת (פוליטית-לוגית), הוא קידוש עצם החיים.

קאנט תפס את כוונת ההתאבדות כסותרת את המעמד הכללי של "אהבה עצמית", הראויה להוות מעין "חוק טבע כללי" החל אפריורי על כל אדם ואדם, כפי שמתחייב מתפיסת האדם שלו ובכללה תורת המוסר (קאנט, תשכ"ה, 79-80). איבוד החיים העצמיים נתפס בעיניו כשימוש באדם כבאמצעי, דהיינו כסתירה לתפיסת האנושות – חיי כל אדם ואדם ואישיותו – כתכלית לעצמה (שם, 95-96). בהקשר הנידון אין לדידו נפקא מינה מבחינה עקרונית אם הדברים אמורים בהתייחסות אדם אל עצמו כאל אמצעי או התייחסותו אל זולתו כאל אמצעי.

הגל כרך את חשיפת החיים העצמיים לסכנת המוות באיום על חיי הזולת. בפרדיגמה המפורסמת שלו לכינון האדם בבחינת היותו תודעה עצמית ("הדיאלקטיקה של יחסי אדנות ועבדות"), נראה כי התוצאה הראשונה של

1 הערכות סטטיסטיות המתפרסמות באינטרנט קובעות כי בכל שנה כמיליון איש בעולם מאבדים את עצמם לדעת. בישראל יש כ-400 מקרי מוות בשנה בעקבות התאבדות; נוסף לאלה מגיעים לחדרי המיון בכל שנה כ-5,200 איש לאחר ניסיון התאבדות. ההערכה קובעת שמספר הניסיונות של אנשים צעירים (בני 15-24) להתאבד, אשר רובם הגדול אינו מגיע אל בתי החולים, גדול לאין שיעור ממספר מקרי המוות בהתאבדות. הנתונים האלה עצמם קשים ביותר.

המאבק הבראשיתי לחיים ולמוות – המאבק בין אדם לזולתו על ההכרה בהוויית הסובייקט של האני ותיקוף ממשותה – היא ההכרה בחשיבות המהותית של החיים, הן של החיים העצמיים והן של חיי הזולת (Hegel, 1986, 149-150). לדידי הגל זה התנאי להתפתחות האדם בבחינת היותו תודעה עצמית בוגרת, ולמעשה זה התנאי לכינון ציוויליזציה אנושית.

לעומת הדמות ההירואית של סוקרטס האפלטוני ניצבת הדמות של גליליי הברכטיאני. לפי המתואר במחזה, גליליי מלווה בידי תלמידו וחניכו אנדריאה סאָרְטִי, הבן של סוכנת הבית שלו. המורה הדגול לימד את אנדריאה שתי תורות חשובות: הפיזיקה המודרנית, ובכללה תפיסת העולם ההליוצנטרית, והנאמנות לאמת.

במחזה מקיים גליליי שיחה עם נזיר-מדען הנקרע בין נאמנותו למדע החדש לבין נאמנותו לכנסייה; זו סותרת בעמדותיה המקודשות את ממצאי התצפית של גליליי, בטלסקופ אשר שכלל ופיתח, בדבר ירחיו של יופיטר (צדק), ובכך סותרת את הממצא האמפירי אשר יכול לאשש את תפיסת העולם הקופרניקאית. הנזיר מבקש איכשהו לבחון את האפשרות לחמוק מהאחריות על האמת, לחמוק מהאחריות האישית המוטלת לכאורה על המדען, ואומר לגליליי: "אתה לא חושב שהאמת, אם אמנם אמת היא, סופה לנצח גם בלעדינו?" (ברכט, 1982, 89). על כך עונה לו המדען, אשר עדיין תופס את עצמו אחראי כלפי העולם כולו גם באופן אישי, לאמור: "לא, לא, לא! האמת אינה יכולה לנצח אלא במידה שאנחנו ננצח. נצחון התבונה לא יכול להיות אלא נצחונם של בעלי התבונה" (שם).

בסצנה עוקבת לזו מבקש מלומד שמרן בשם מוקיוס, האוחז בתפיסה הקוסמולוגית הגיאוצנטרית, האריסטוטלית-תלמאית, זו המקודשת על ידי הכנסייה, להתווכח עם גליליי. אבל זה מהסה אותו ואומר לו בנמרצות ובנחרצות: "מי שלא יודע את האמת הוא סתם מטומטם. אבל מי שיודע את האמת וקורא לה שקר הוא פושע" (שם, 92).

והנה נקרא גליליי לרומא לחקירת האינקוויזיציה, יוני 1633, ונכנע לתכתיבי הכנסייה. בעת שהותו באולם המשפט של האינקוויזיציה נמצאים – במחזה של ברכט – אנדריאה והנזיר-המדען, תלמידי גליליי, בחדר המגורים של המורה. אנדריאה בטוח שהמדען הדגול לא ייכנע לשקר הרשמי של הכנסייה ואומר: "הם לא יעזו! וגם אם יעזו לעשות לו את זה, הוא לא יחזור בו [וכאן הוא מצטט את המורה אשר לימד אותו]: 'מי שאינו יודע את האמת הוא סתם מטומטם. אבל מי שיודע אותה וקורא לה שקר הוא פושע'" (שם, 124). הוא מוסיף ואומר

באופטימיות לוחמנית: "היום השתנה הכל. האדם המיוסר זוקף את ראשו ואומר: אני יכול לחיות. כל כך הרבה הושג כשאדם אחד עמד על דעתו ואמר: לא!" (שם, 127).

אבל ברגע זה ממש התחיל פעמון הבזיליקה על שם מרקוס הקדוש (ברומא) לצלצל, ונשמע הקול של כרוז רשמי (כך במחזה של ברכט: הכרוז מודיע ברבים את דבר הכניעה של גליליי וקורא בקול את הווידי שלו), לאמור (שם, 127-128):

אני גלילאו גליליי, מורה למתמטיקה ולפיסיקה בפירנצה, חוזר בי ממה שהוריתי, שהשמש היא מרכז העולם וקבועה במקומה ואילו הארץ איננה המרכז ואיננה קבועה במקומה. אני חוזר בי, דוחה בשאט נפש ומקלל – בכל לבי ובאמונה תמימה – את כל דברי הטעות והכפירה הללו, וכן גם כל טעות וכל דיעה אחרת שהכנסיה הקדושה מתנגדת לה.²

אנדריאה, התלמיד הנאמן לאמת, דהיינו לתורת המורה שלו, יוצא מדעתו מרוב כעס, מרוב בושה, אכזבה ותסכול; הוא מחליט לעזוב את גליליי שבגד באמת. הנער ניצב בחדר וצועק "אבוי לארץ שאין בה גיבורים!" (ברכט, 1982, 128). גליליי, אשר חזר ממשפט האינקוויזיציה, נכנס באותו רגע אל החדר והספיק לשמוע את זעקתו של אנדריאה. החניך האידאליסט המשיך בדבריו וגם הטיח אישית במורה את כעסו ואכזבתו, באומרו: "נאד של יין! זולל צדפות! את העור היקר שלך הצלת?" (שם). אנדריאה האומלל מבקש לעזוב מיד את החדר ולנתק בכך את קשריו עם גליליי, אבל ברגע שהוא יוצא מבעד לדלת, פונה אליו המורה ומשיב לו, מתוך שקט של שיקול דעת, על זעקת השבר "אבוי לארץ שאין בה גיבורים" ואומר לו כנגד: "לא. אבוי לארץ הזקוקה לגיבורים" (שם, 129).

הנה, גליליי דבק בחיים, ויתר על האחריות האישית על האמת כלפי העולם, ואף נימק זאת בנסיבות החברתיות-מדיניות הכלליות, שבהן הנאמנות לאמת מחייבת הקרבה הירוואית של החיים, לאמור: "אבוי לה לארץ הזקוקה לגיבורים!" כך גלילאו גליליי של ברכט.

2 נוסח הווידי במחזה, הנקרא על ידי הכרוז, הוא מקבץ משפטים שהועתקו מדברי הווידי עצמו של גלילאו גליליי. ראו המלבן, 1988, 7-8.

השנה 1938, ברכט עצמו נמצא בגלות. אילו היה נשאר בארצו ונאבק בגבורה על אמת עקרונית, מזמן היה כבר בין המתים. בשירו "אל הדורות הבאים" משנה זו אומר ברכט (1978, 167):

אכן אני חי בזמנים אפלים!
מלה תמימה היא אווילות. מצח חלק
משמעו אטימות הרגש.
[...]
איזה מין זמנים אלה, כאשר
שיחה על אילנות היא חטא כמעט, כי
על כל כך הרבה פשעים היא שותקת!
[...]

ברכט מתאר את גליליי כמי שהעדיף להיות "פושע" (לפי הגדרת עצמו) אבל חי מלהיעשות גיבור מת.

עד כאן נראית הבעיה פשוטה למדי. הדילמה בין הנאמנות לאמת במחיר איבוד החיים לבין הדבקות בחיים במחיר הבגידה פֶּאמת עשויה להיראות מלאכותית למדי. שהרי במחשבה ראשונה, בלתי אמצעית, ברור שראוי לדבוק בחיים גם במחיר ההתכחשות לאמת ולערכים, ובוודאי ראוי לנו לחנך את התלמידים הצעירים, את הילדים שלנו, לקדש את החיים באורח מוחלט. לכאורה ראוי לנו לחנך לפי חיי גליליי של ברטולט ברכט מאשר לפי "אפולוגיה" או "קריטון" של אפלטון.

אבל, במחשבה שנייה ושלישית, כאשר נשקלות גם ההשלכות הפדגוגיות-מוסריות של מסקנה זו, עולה בקרבי תחושה טורדת של אי-נחת, והדילמה חוזרת ונראית לי אמיתית, דהיינו לפחות לדידי, לא פתירה. אינני מתכוון רק לתמה הכללית החשובה בדבר טיבם של מדעי הטבע המודרניים, ולשאלה אם ראוי להתייחס אל המדע רק כאל מערכת אובייקטיבית של תובנות נטולות ערכים המחויבת לכל היותר לאדקווטיות ולקוהרנטיות ביחס שלה אל עצמה, אבל לאו דווקא למשמעויות המוסריות והחברתיות בכלל של השימוש האפשרי בה. אופיו זה של המדע המודרני הוא אחת הריאקציות העיקריות שלו למדע הימי-ביניימי, המחויב לערכי האמונה ולדוגמות של הכנסייה; זה אחד המסרים של הנאורות האירופית, אשר עיצבה את האופי של המדע המודרני כמדע אובייקטיבי, נקי

מערכים – אותו מדע אשר לפי אפשרויותיו הריאליות-אובייקטיביות היה יכול לכוון במאה העשרים גן עדן עלי אדמות, אבל בפועל לא עשה זאת, אלא, בין השאר, תרם לפיתוח טכנולוגיית ההרס והמוות שאפשרה את מלחמות העולם הנוראיות, בכלל זה אושוויץ, ואת הנשק הגרעיני, אשר ביכולתו לחסל את האנושות רובה ככולה בתוך זמן קצר ביותר מרגע קבלת ההחלטה. בתמה זו עסקו לא מעט אנשי אסכולת פרנקפורט, וגם ברכט התלבט בה, בעיקר לאחר מלחמת העולם השנייה (אציג את דבריו הרלוונטיים לנו בהקשר הזה בהמשך). ואולם להבדיל מהעיסוק בבעיה הגדולה הזאת, אני מתכוון כאן בעיקר לתהליך, שאופיו מדרון חלקלק, של ויתור על עקרונות, על האמת, למען מטרות של הצלחה, כבוד, הנאה, שררה ורווח כספי, ויתור אשר אינו מוגבל רק למקרים של דיני נפשות במובן הממשי. אני מתכוון לכך שדפוס המחשבה שלפיה עדיפים החיים גם במחיר הוויתור על עקרונות ואמת יתורגם בקלות רבה, בלתי נסבלת, כמעשה של שגרה יום-יומית, למקרים שאינם דיני נפשות מובהקים; לאחיזה קלה ובלתי אחראית בעמדה שלפיה המטרה מקדשת את האמצעים, גלויים כשלעצמם ככל שיהיו; למשל, צידוק מקרים של הרג שלא היה הכרחי במלחמה ו/או בפעילות הצבא מול האוכלוסייה המתקוממת בשטחים, מה שמכונה "לחיצה קלה על ההדק"; למשל, התנהגות של פוליטיקאים שמסוגלים לשקר ולהעלות טענה גזענית לפני בני העם הפטריוטי-לכאורה בדבר אוטובוסים מלאים בערבים העושים דרכם אל הקלפי...; אני מתכוון, למשל, לצידוק התנהגות אלימה של שוטרים כלפי מפגינים אתיופים המוחים נגד אפליית בני עדתם, נגד מפגינים המבקשים לחשוף את הזיקה בין הון לשלטון בהקשר של ההסדרים הכלכליים של הפקת הגז ושיווקו, ועוד ועוד; אני מתכוון, למשל, לתרבות של שקר ורמייה מצד תלמידים ומורים גם יחד בבתי הספר, אשר נתפסים כבר מזמן כבתי חרושת לציונים; אני מתכוון גם לצידוק הראיפיקציה של ערכי המדע והתרבות השוררת באוניברסיטאות באשר להליכי הקידום של אנשי הסגל והערכתם לפי כמות פרסומים בכתבי עת וכיוצא באלה; אני מתכוון להסתרה של התנהגות מינית נלוזה, של מעשי אונס, הטרדה גסה והתעללות ואפילו של רצח, למען מה שנקרא שלמות המשפחה או כבוד המשפחה, או בהקשרים אחרים למען שמו הטוב של רב חשוב ו"מכובד" או של אישיות פוליטית רמת דרג, וכולי. הכוונה לדפוס התנהגות שבו מטרות אישיות, מטרות לאומיות ומטרות דתיות, מטרות שהן רחוקות מהצללת נפשות במובן הישיר והלא מושאל, מקדשות אמצעים של שקר וביזוי ערכים.

ובכן, דילמה של ממש: סוקרטס מגלם דמות הירוואית של אדם אשר נאבק גם במחיר אובדן החיים למען האמת ולמען עקרונותיו, ולעומתו גליליי אשר שמר בראש ובראשונה על חייו במחיר הבגידה באמת ובערכים. החינוך לנאמנות לאמת ולערכים חייב להיעשות על ידינו בתשומת לב פדגוגית רבה, באחריות רבה, הייתי אומר בדחילו ורחימו; וכך, כמובן, גם החינוך לקדושת החיים. מבחינה זו משולה מלאכת החינוך למהלך על חבל אשר כל מעידה עלולה להפילו אל הצד האחד, שבו פעורה תהום הקרבת החיים, או אל הצד האחר, שבו פעורה תהום הקרבת האמת והערכים.

אפילוג אפשרי של הפכים

היצג הדמות של סוקרטס³

פרידריך ניטשה אמר ש"פילוסוף נשוי הוא עניין לקומדיה" והסביר זאת בכך ש"סוקרטס – מרושע זה התחתן ככל הנראה, חיתון אירוני" (ניטשה, 1979, 313), דהיינו אמר "הן", ועוד לכסאנטיפי, על מה שמניה וביה ראוי לומר לו "לאו". נוכל לשאול את הרעיון הזה של ניטשה ולומר כדבר הגנה על סוקרטס (אף שהיא מפוקפקת למדי) – שמא אמירת ה"הן" למוות ב"אפולוגיה", ב"קריטון" וב"פידון" אינה אלא גילום נוסף של האירוניה הסוקרטית, והפעם אירוניה נוקבת עד אימה, אירוניה מקאברית? הנה מבקש המחנך הדגול סוקרטס ללמד אותנו שחייבים לדבוק בחיים בכל תנאי ובכל מחיר, וזאת הוא מלמדנו כהרגלו באופן אירוני, באמצעות העובדה המחרידה שהוא עצמו אמר בפועל "הן" למוות, דהיינו למה שראוי לומר לו "לא" באופן חד-משמעי ובלתי מתפשר. אני מודע לכך שבפרשנות הזאת אני חושף את עצמי כמי שעשוי לאהוב את הדמות של סוקרטס יותר מכפי שהוא אוהב את האמת...

היצג הדמות של גליליי (כפי שעולה בסוף המחזה של ברכט)

ידוע שברכט התלבט מאוד בזמן המלחמה ולאחריה באשר להצגת הדמות של גליליי. הנה המדען הדגול אשר ניתק למעשה את הקשר בין הדעת המדעית לבין הערכים והיה בין מייסדי המדע המודרני כמערכת אובייקטיבית של תובנות, כאמת ניטרלית וחפה מכל ערך. בסצנה הלפני אחרונה של המחזה מציג ברכט את התפיסה הביקורתית שלו באשר לדמות המדען.

3 כפי שהעליתי במאמר קודם (טאובר, 2008).

גליליי בשנותיו האחרונות, זקן שראיתו לקויה, נתון במאסר בית; הוא מתגורר בוויולה כפרית סמוך לפירנצה ועוסק במחקר. מטפלת בו בתו וירגיניה, אשר גם רושמת-כותבת את הספר שלו כפי שאביה מכתוב לה. עמם גר נזיר, שומר מטעם האינקוויזיציה, אשר משגיח על פעילותו של המדען הזקן. מדי ערב מוסר גליליי לנזיר את כתב היד של הספר שהוא טורח בחיבורו, הרצאות והוכחות מתמטיות באשר לשני מדעים חדשים, ה"דיסקורסי". בד בבד הוא מכין בחשאי עותק לא לגלי של כתב היד הזה ומתכוון להבריח אותו ולפרסמו מחוץ לשליטת האינקוויזיציה הקתולית – כך במחזה.

והנה, באחד הערבים מתדפק על דלת הבית התלמיד לשעבר של גליליי אנדריאה סארטי; הוא בדרכו להולנד, להמשיך בפעילותו המדעית, ומבקש להיוודע מטעם שולחיו מה התחדש בשנים האחרונות בעבודה המדעית של גליליי. גליליי מציע למסור לו את העותק הלא לגלי של ה"דיסקורסי", לקחתו עמו להולנד ולפרסמו שם. מבחינת האחיזה בעמדות המוסר מקיים כאן ברכט מעין חילוף של תפקידים. בכל אופן, אנדריאה, שהיה אידאליסט בהיותו נער ולפיכך עזב בשאט נפש את המורה שלו אשר בגד באמת, מסגיר עכשיו על הבגידה הזאת, ואילו גליליי עצמו מתאר את המעשה שלו בלי לנסות לטייח את בגידתו באמת ובכך, לדעתו, גם בתכלית האנושית של המדע, בגידתו בקשר שחייב להיות בין המדע לבין ערכים אנושיים. להלן מבחר ציטוטים מהדיאלוג ביניהם אשר ממחישים את העמדות המאוחרות של ברכט בהקשר הנידון (ברכט, 1982, 139-143):

אנדריאה: אתה החבאת את האמת מהאוייב. גם בתחום האתיקה

הקדמת אותנו במאות שנים [...]

גליליי: ידיים מוכתמות טובות מידיים ריקות. נשמע מציאותי.

נשמע כמוני. מדע חדש - אתיקה חדשה [...]

אנדריאה: הרווחת את הפנאי לכתוב חיבור מדעי שרק אתה יכול לכתוב. אילו היית גומר על המוקד, עטור תהילה של אש, כי אז הם היו המנצחים.

גליליי: הם המנצחים [...] חזרתי בי משום שפחדתי מיסורי הגוף

[...]

אנדריאה: המדע יודע רק צו אחד: התרומה המדעית.

גליליי: את הצו הזה מילאתי. ברוך בואך אל ביב השופכין, אחי

למדע וקרובי לבגידה! אתה אוכל דגים? יש לי דגים. מה שמסריח [כאן] אינם הדגים שלי, כי אם אני. אני מוכר, אתה קונה [...] גליליי: [...] אני טוען שתכליתו היחידה של המדע היא להקל על קשוי הקיום האנושי. אם ירפינו המדענים את ראשם בפני איומיהם של העריצים חסרי המצפון ויסתפקו בצבירת ידע לשמו, יקוצצו כנפיו של המדע והמכונות החדשות שלכם לא ישמשו אלא לשיעבוד מחדש. [...] בְּיָמֵי הגיעה האסטרונומיה אל כיכרות השוק. בְּנִסְבוֹת מיוחדות אלה היה עשוי קְשֵׁי עורפו של איש אחד לזעזע את העולם. אילו רק החזקתי מעמד, אילו רק פיתחו מדעני הטבע משהו מעין שבועת היפוקראטס של הרופאים, השבועה להקדיש את הידע שלהם אך ורק לטובת האנושות! [...] בגדתי במקצועי. אדם שעושה מה שעשיתי אני – אין לסבול אותו בשורות המדע.

מקורות

- אפלטון, 1979. "האפולוגיה של סוקרטס", כתבי אפלטון, כרך ראשון, תרגום: יוסף ג' ליבס, ירושלים ותל אביב: שוקן.
- ____, 1979. "קריטון", כתבי אפלטון, כרך ראשון, תרגום: יוסף ג' ליבס, ירושלים ותל אביב: שוקן.
- ____, 1979. "פידון", כתבי אפלטון, כרך שני, תרגום: יוסף ג' ליבס, ירושלים ותל אביב: שוקן.
- ברכט, ברטולט, 1978. "אל הדורות הבאים", בתוך: הנ"ל, גלות המשוררים, תרגום: ה' בנימין, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ____, 1982. חיי גלילאו, תרגום: אברהם עוז, תל אביב: אור-עם.
- המלבן, יוהאנס, 1988. גליליי, תרגום: יהודה שטיינבך, ירושלים: כתר.
- טאובר, צבי, 2008. "הדיאלוג הסוקרטי: ערור ופתיחות, ארוס פדגוגי ואירוניה", בתוך: נמרוד אלוני (עורך), דיאלוגים מעצימים בחינוך הומניסטי, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ניטשה, פרידריך, 1979. לגינאלוגיה של המוסר (מאמר שלישי, 7), תרגום: ישראל אלדד, ירושלים ותל אביב: שוקן.
- קאנט, עמנואל, תשכ"ה. הנחת יסוד למטפיסיקה של המידות, תרגום: מ' שפי, ירושלים: מאגנס.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, 1986. *Phänomenologie des Geistes*, Frankfurt aM: Suhrkamp Verlag.

